

Микола Яцюк

Українські національні риси у храмовому будівництві Харкова другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Mykola Yatsiuk

Ukrainian national features of church construction in Kharkiv in the second part of 17th – first part of 18th c.

In the article the author investigates the process of orthodox churches construction in Kharkiv from the days of its setting up to the end of the first part of the 18th c. This period of early history of the city is characterized by availability of wooden churches built in Ukrainian national style. The division into periods of the church construction in the city is presented by the author as well as the characteristic Ukrainian national features typical for the first orthodox churches of Kharkiv are described.

Keywords: city, Kharkiv, Ukrainian settlements, construction, wooden churches

Досліджується процес будівництва православних храмів у місті Харкові, від самого початку його заселення і до кінця першої половини XVIII ст. Цей період ранньої історії міста характеризується наявністю дерев'яних церков, збудованих в українському національному стилі. Наведено періодизацію храмового будівництва в місті, а також описано ті характерні українські національні риси, що були притаманні першим православним церквам Харкова.

Ключові слова: місто, Харків, українські переселенці, будівництво, дерев'яна церква

Після хрещення Київської Русі храми стали осередками духовного життя людей. У подальшому православ'я докорінно змінило духовні та естетичні уподобання українського народу. Воно настільки глибоко укорінилось в душі наших предків, що утворило єдине ціле Бога і людини. Притаманною рисою українців було і залишається те, що в дар Богові завжди приносили найкраще. Не є винятком і культова архітектура в Україні, в якій здавна створився особливий напрямок – храмове будівництво.

Храм для українців – це дім Бога, це та всеосяжна сутність, яка має

безроздільно панувати у світі. Без перебільшення, сам Всесвіт повинен стати храмом Божим. Храм уособлює не земне, а те майбутнє небесне життя, якого ще не досянено, але до якого прагне християнський світ. Ця думка з неповторною досконалістю виражається архітектурою стародавніх і сучасних православних церков України. У храмах люди молилися Богу, шукали шлях до нього. Усе життя наших предків від першого до останнього подиху було пов'язане з храмом.

Не випадково, коли українці будували свої православні храми, то обирали для них найкращі місця, не шкодували ані сил, ані коштів на їх побудову. Храми настільки досконало вписувались у місцевий ландшафт, що ставали його композиційним каркасом, визначаючи не тільки характер ландшафту, а й структуру розселення мешканців, утворювали своєрідні лінії силового притягання між поселеннями¹. Не була винятком і українська Слобожанщина з її перлиною – містом Харковом, який протягом багатьох років вважався її духовним центром. На думку В. Кодіна, ландшафт Слобожанщини можна назвати «храмовим» ландшафтом².

Церковно-православна тематика постійно знаходились у полі зору дослідників історії краю. Історіографію питання про самобутність української дерев'яної храмової архітектури, на нашу думку, необхідно поділити на три частини: перша – до 1917 р., друга – радянська і третя – з 1991 р. У так званий «дореволюційний» період було надруковано цілу низку важливих і на той період вичерпних досліджень з історії храмового будівництва в південно-західній і південно-східній Україні. Перша значна праця з церковної історії написана харківським архієпископом Філаретом (Гумілевським) ще у 1853 р. Його «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» багате фактичним матеріалом. Окрім інформації про церковну історію краю, воно містить чимало відомостей із політичної, економічної, культурної історії Слобожанщини³. Монографія Г. Павлуцького 1905 р. «Деревянные и каменные храмы» присвячена християнським пам'яткам України. У ній розглядається архітектурний характер храмів, їх походження, рівень самобутності, залежність від сторонніх впливів. Крім того, тут міститься інформація про дерев'яні та кам'яні храми різних областей України⁴. 1916 р. надруковано історичну розвідку П. Фоміна «Церковные древности Харьковского края».

У цій розвідці всебічно вивчено стародавні кам'яні та дерев'яні місцеві храми. Автор класифікував їх та порівняв з храмами Київської, Волинської, Подільської та інших губерній України. У 2011 р. цю працю перевидано⁵. У 1918 р. побачила світ фундаментальна праця відомого українського історика, дослідника Слобожанщини Д. Багалія «Історія Слобідської України»⁶. Книга обіймає широке коло історико-географічних, соціально-економічних і культурних питань розвитку Слобідської України – від заселення краю до початку ХХ ст. Важливим її елементом є опис церковно-релігійного життя Слобідської України. Серед інших наукових праць радянського періоду слід виділити дослідження історика і мистецтвознавця С. Таранушенка⁷. Головна тема його досліджень – дерев'яна монументальна архітектура Лівобережжя. У своїх наукових розвідках він розглянув і систематизував величезний історико-архітектурний і мистецький матеріал. Про те, який вигляд мали більшість дерев'яних церков Слобожанщини, зараз ми знаємо лише завдяки його описам і малюнкам. Сучасна українська історіографія процесу будівництва православних храмів у місті Харкові з моменту його заселення і до кінця першої половини ХVІІІ ст. представлена низкою видань, присвячених як історії Харкова, так і його релігійному життю (А. Лейбфрейд, Ю. Полякова, В. Кодін, Е. Ерошкіна, А. Ібрагімова, В. Дюкарев)⁸. Залучивши нові архівні й історіографічні матеріали, сучасні дослідники харківської релігійної старовини значно розширили і збагатили науковий доробок своїх попередників.

Пропонована стаття досліджує процес будівництва православних храмів у місті другої половини ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. На підставі існуючої в науково-історичній літературі періодизації храмового будівництва Харкова передбачено визначення об'єктивних причин переважання українських національних рис у перших церквах, збудованих після заснування міста, а також визначення слобідсько-українського національного колориту у храмовій архітектурі другої половини ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст.

Православна віра посідала провідне місце в культурі, побуті та господарському житті Слобожанщини. Характерною рисою слобідського населення була релігійність. Слобожани вибудовували свою мораль саме на православно-релігійному підґрунті. Відомий український іс-

торик Д. Багалій у своїй праці «Історія Слобідської України» зазначає: «Церква і духовенство мали велике значення у Слобідській Україні, особливо у її моральній культурі. Православна віра в житті українського народу у старі часи була великою, могутньою силою, по-перше через те, що український народ був взагалі тоді релігійним, а по-друге – і через те, що йому довелось захищати й боронити свою віру проти утисків католицтва та унії»⁹. Показово, що у церковно-релігійному житті активну участь брав простий народ, міцно пов'язаний зі своїм духовенством. Коріння такої специфічної української релігійної культури зародилось ще у надрах тієї історико-політичної дійсності, яка була повсякденням для українського народу протягом не одного століття.

Дійсно, розвиток українського православ'я досить тривалий час з XIV до XVII ст. відбувався в конгломерації України-Литви, а згодом і Речі Посполитої. Зазначені умови сприяли тісному сусідству і спілкуванню української культурно-православної традиції з західним християнством, потужним рухом європейської протестантської реформації. Це безпосередньо вплинуло на своєрідність української православної як духовної, так і матеріальної культури. В її основі – народний, демократичний характер, який проявлявся у більшій згуртованості в середині православної парафії, кліру і мирян. Сама структура внутрішньоцерковного життя контрастувала на тлі інших релігійно-культурних традицій православно-го світу. Відомо, що до 1686 р. українська православна церква вважалася незалежною від Московського патріарха. Вона мала свою власну ієрархію, яку очолював Київський митрополит. Не дивно, що українська православна церква на відміну від московської церкви до певного періоду зберігала притаманні лише їй значні відмінності та особливості.

Під час заселення наддніпрянськими і правобережними українцями безлюдних просторів так званого «Дикого поля» наприкінці XVI – на початку XVII ст. у майбутню Слобідську Україну привносилися не тільки українські традиції, звичаї, побут, а й неповторні українські церковно-православні риси. На це вказує дослідник історії Слобожанщини М. Сумцов у науковій розвідці «Слобожане»¹⁰.

Активну участь у заснуванні храмів, монастирів України брали козаки і козацька старшина. Це безпосередньо стосувалось і Слобідської України. Переселенці з Наддніпрянщини та Правобережжя будували церкви, монастирі, зберігаючи стародавні «черкаські звичаї». Вони привози-

ли з собою ікони, церковні книги, дзвони, церковний реманент, що відтворювало на Слобожанщині неповторний український національний колорит в побуті, господарстві, релігійному житті¹¹. Цією думки дотримується і П. Фомін, який звертає увагу на те, що «черкаси» привозили в Слобожанщину не просто різноманітні та численні пам'ятники свого церковно-культурного життя, а насамперед свої сімейні святині і кращі предмети своїх колишніх храмів¹².

Згідно з існуючою періодизацією історії будівництва церков у Харкові до 1917 р. можна виділити на три етапи. Отже, слід зауважити, що різні історичні джерела, сходячись у загальних критеріях до визначення кожного етапу храмового будівництва в місті, водночас мають певні розбіжності щодо конкретної деталізації хронологічних меж цих етапів. Так, протоієрей М. Терновецький пропонує цілком конкретну періодизацію храмового будівництва: перший – з середини XVII ст. до першої половини XVIII ст.; другий – з кінця XVIII ст. до першої третини XIX ст.; третій – з другої третини XIX ст. – до початку XX ст.¹³ Л. Лейбфрейд лише констатує подібний поділ на такі етапи, говорячи, що їх загалом було три. Вони тривали з середини XVII ст. до 1917 р.¹⁴ А. Парамонов більш конкретний і називає роки початку та закінчення цих етапів. Проте він не обґрунтовує подібних висновків щодо періодизації церковного будівництва в Харкові. Дослідник зазначає: перший етап – 1654–1765 рр.; другий етап – 1780–1796 рр.; третій етап – 1869–1917 рр.¹⁵

Характерно, що усі без винятку дослідники зазначеної теми одноставно стверджують, що для першого етапу храмового будівництва в Харкові характерне переважання саме українських національних мотивів в архітектурі культових споруд. На думку відомого українського історика церковної архітектури Лівобережної України С. Таранушенка, XVII ст. «внесло в архітектуру України особливо багато нового, свіжого»¹⁶. Дійсно, до цього часу в українській архітектурі склались основні принципи і засоби будівництва церков. Вагомою обставиною було те, що у XVII ст. чи не головним будівельним матеріалом було дерево, тому багато культових споруд в Україні того часу були представлені саме у дерев'яному вигляді.

Що ж до Слобожанщини, друга половина XVII ст. – це доба економічного і культурного піднесення цієї частини України. Вона характеризується ще й розквітом архітектурно-будівельної діяльності. В. Новгородов кон-

статує, що протягом XVII ст. у Слобожанщині в цілому, і у Харкові зокрема, виникли цілі будівельні бригади, які займались зведенням церков. Можна навіть говорити про існування цілих династій, що працювали у цій сфері будівництва¹⁷. На думку В. Новгородова, однією з таких бригад майстрів тоді на Харківщині було збудовано у 1684 р. Спасо-Преображенську церкву в Ізюмі, у 1688 р. Успенський собор Харкова, а у 1689 р. Свято-Покровський храм міста. Дослідник зазначає, що з великою ймовірністю перераховані культові споруди Слобідського краю належать одним і тим же майстрам, оскільки всі вони об'єднані схожістю стилю декоративного оздоблення.

Зауважимо, що народні українські риси і традиції, які спостерігались у перших храмах, зведених українцями-переселенцями у місті, аж ніяк не заважали усталеним канонам храмового будівництва, обумовленим релігійною уявою. Навпаки, українські риси і традиції лише їх доповнювали і робили неповторними. С. Таранушенко стверджує, що архітектурні монументальні дерев'яні пам'ятки в Україні XVII–XVIII ст. виявляють високий мистецький рівень творчості їх майстрів¹⁸. Дослідник прямо вказує на наявність багатьох спільних рис монументальної дерев'яної архітектури Лівобережжя з регіональними школами волинського, подільського, галицького, бойківського, лемківського храмового будівництва. Разом з тим дерев'яні церкви Лівобережної України мають і свої специфічні особливості, обумовлені як історичними обставинами, так і ландшафтним середовищем. С. Таранушенко відносить українську Слобожанщину до Середньої зони лісостепового Лівобережжя, яка активно заселялась переважно у XVII ст. в основному вихідцями із-за Дніпра. Саме ці переселенці принесли на Слобожанщину архітектурні форми тих районів, звідки вони приїхали. Їх архітектурні традиції й уподобання стали домінуючими у краї. Дерев'яна ж церковна архітектура Слобожанщини характеризується особливим колоритом і відрізняється не одноманітністю, а значною різноманітністю типів і форм православних храмів¹⁹.

Слід звернути увагу на те, що у питанні про генезу українських дерев'яних церков думки вчених розходяться. Дехто вбачає в основних типах плану просторових форм безпосередній вплив місцевого повсякденного житла українців – хати. Ці дослідники доводять, що головні елементи храму з'явилися і розвивалися на місцевому ґрунті. Інші схиляються до тієї точки зору, що розвиток українських дерев'яних церков

був відгомонам провідних світових культурних стилів: романського, готичного, ренесансу, бароко, класицизму.

Українські дерев'яні храми відрізнялися від подібних російських культових будівель. Передусім українські дерев'яні церкви мають стрункі, гармонійні форми. Професор Г. Павлуцький ще 1905 р. писав: «Якщо порівняти південно-руський храм з північним, то перший є цілковитою художньою протилежністю останньому. Малоросійський храм – це суворе, замкнуте в собі ціле; хоча верхні частини триголового або п'ятиголового малоросійського храму і справляють враження окремо розташованих веж, але у дерев'яній архітектурі це вельми природно, коли зодчі всюди наполегливо виявляють побожне прагнення до піднесення вгору. Крім цього, принцип малоросійського зодчества полягає у тому, що окремі будівельні частини чітко підпорядковані загальному, жодна частина не має власної самостійності»²⁰. Далі дослідник робить висновок: «Малоросійська архітектура, менш мальовнича, ніж північна, має бути поставлена вище її в ідейному відношенні. Прагнення до піднесення вгору, почуття пристрасного бажання неба стало основною провідною думкою південно-руського будівельного мистецтва. Дивлячись на малоросійські храми, здається, що зодчі у своєму бажанні піднятися вище землі, у своєму прагненні до неба, переслідували лише одну думку – піднімати все вище і вище в повітряний простір вежі своїх церков. Їх куполи нагадували тим, хто молиться, у якій би частині храму вони не знаходились, про небо, до якого повинні прагнути людської помисли; плоскі ж стелі північних церков пригнічують ці пориви, повертаючи думки і почуття людини до буденного кола життя»²¹.

Зведені православні церкви у місті Харкові другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст. були дерев'яними. Кам'яні ж культові споруди почали будувати тільки у 80-х роках XVII ст. Зазначимо, що після пожеж і реконструкцій у цей період частину дерев'яних церков міста перебудовано на кам'яні. Дерев'яні українські церкви того часу ділилися на три типи: три-частинні з одним або трьома куполами; п'ятичастинні, хрестоподібні в плані (п'ятикупольні); дев'ятичастинні, в яких вхідні кути між гілками хреста заповнюються приміщеннями (дев'ятикупольні)²². Українські національні риси, притаманні першим харківським церквам, не тільки поєднували східноукраїнські храми з такими ж спорудами Центральної України. Можна говорити про формування на Сло-

божанщині самобутньої архітектурної школи побудови церков. Її відмінна риса – пропорційність і гармонійність храмів. Для Харкова найбільш типовою і найпоширенішою була трикупольна церква, яка складалась із трьох зрубів, розташованих на одній лінії. Такий храм ділився на три частини: вівтар, неф і бабінець. Зустрічались і однокупольні церкви. Вони мали також тричастинний план, але купол зводився тільки над середнім зрубом. У цей період дзвіниці зводились окремо і поруч з церквою. Зазвичай, вони мали квадратне і восьмигранне планування, яке вгорі завершувалося шатровою або ж купольною надбудовою.

Українське населення Харкова інтенсивно забудовувало місцевість не тільки житловими, господарськими спорудами, а й православними церквами. Уже за рік після заснування міста у ньому нараховувалось чотири дерев'яні храми. Із 1655 р. починає свою історію храм Воскресіння Господня, біля якого знаходилось церковне кладовище²³. У 1742–1743 рр. на місці попередньої збудовано нову дерев'яну церкву Воскресіння Господня. Поява у Харкові церкви Різдва Христового так само датується 1655 р. На жаль, 13 лютого 1731 р. вона згоріла, на її місце у травні 1732 р. розпочалося будівництво нового храму, яке тривало до 1735 р.²⁴ П. Фомін подає відомості про існування у 1655 р. неподалік укріплень харківської міської фортеці Благовіщенської церкви²⁵. Того ж 1655 р. в середині поселення біля міської стіни українці-переселенці збудували Свято-Миколаївський дерев'яний храм²⁶.

Свято-Успенську дерев'яну церкву було збудовано 1659 р. Замість нього у 1685 р. наказним полковником Овдієм Григор'євичем закладено новий кам'яний храм, освячений у 1688 р. митрополитом Аврамієм²⁷.

1689 р. на околиці міста з'явилася дерев'яна Дмитрієвська церква на честь Дмитра Солунського. В цього святого харків'яни просили захисту від татарських набігів. У цьому ж році закінчено будівництво православної перлини української Слобожанщини – цегляного Свято-Покровського храму, який започаткував історію Свято-Покровського чоловічого монастиря²⁸.

Перший дерев'яний храм Вознесіння Господня з'явився у місті 1675 р. Про нього двічі у 1687 і 1703 рр. згадувалось у записках Курязького монастиря, що виник приблизно у 9-ти кілометрах від тогочасного Харкова²⁹.

На початку XVIII ст. у місті продовжували будувати дерев'яні церк-

ви, які сусідствували поруч із кам'яними храмами. Тоді ж збудували Свято-Троїцький храм, що проіснував до 1758 р. У ньому, зокрема, зберігався Требник 1681 р. видання, Апостол київської друкарні 1738 р., а також Євангеліє 1746 р.³⁰

Перший дерев'яний храм на честь Архангела Михайла в Харкові збудовано 1711 р. Його зводили протягом чотирьох років стараннями ктиторів Івана Уса, Петра Миргорода і ключника Василя Савченка. Цікаво, що за українською традицією при цьому храмі утворилось і довгий час діяло благодійне братство³¹.

У 1713 р. в поселенні Основа Харківського повіту побудували дерев'яну Іоано-Предтеченську церкву. У 1752 р. її розібрали і перенесли на інше місце. А у 1780 р. перший дерев'яний Іоано-Предтеченський храм згорів³².

Таким чином, будівництво дерев'яних і кам'яних православних храмів у Харкові другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст. відбувалось за архітектурними типами українських церков Наддніпрянщини і Правобережжя. Для харківських храмів цього періоду характерними є українські риси, які відрізняли їх від православних церков Московії. Це підтверджує, що український народ у своєму минулому мав виразну, оригінальну і високорозвинену національну архітектуру. Необхідно враховувати, що національна специфіка українсько-слобідського зодчества яскраво проявилась як у характері місцевих населених пунктів, так і в архітектурі православних церков цих поселень. Це обумовлювалась у тому числі і постійними набігами ворогів на Харків і Слобідську Україну у другій половині XVII ст.

Можна стверджувати, що як і загалом по Україні другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст., так і у цей період у Слобідській Україні переважав тип центричної композиції культових споруд хрестоподібного вигляду, розрахованих на можливість огляду з усіх боків. Центрична симетрія об'ємів підкреслювалась пірамідальним угрупованням фронтонів і куполів з характерними грушоподібними обрисами. Бокові куполи харківських українських храмів, на відміну від російських, зорієнтовані відповідно сторін світу, а відсутність всередині стовпів забезпечувала їх гармонійну цілісність та достатнє освітлення.

Основою слобідсько-українського національного архітектурного стилю були загальноукраїнські та місцеві слобожанські традиції народної куль-

тури. У Слобідській Україні вже у XVII ст. сформувалась самобутня архітектурна школа. Головна її риса – чітка пропорційність місцевих церков.

¹ Кодин В. А., Ерошкина Е. А. Храмы Слобожанщины. Формирование архитектурно-художественных и градостроительных традиций. – Х.: РИП «Оригинал», 1998. – С. 3.

² Там само.

³ Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 Т. / Редкол.: А. Ф. Парамонов (пред.) и др. – Х.: ХЧМГУ, Издательство САГА, 2006 г. – Т. 1. – 2006 г. – 332 с. (второе издание); Т. 2. – 2006 г. – 432 с.; Т. 3. – 2006 г. – 364 с.

⁴ Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы. – К.: Издание Императорского Московского Археологического общества. Тип. С. В. Кульженко. Пушкинская ул., соб. дом, №4-й, 1905 г. – 124 с.

⁵ Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края: ист.-археол. очерк. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 237 с.

⁶ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.

⁷ Таранушенко С. А. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. – Х.: Вид-во музею укр. мистецтва, 1928. – 9 с.;

Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Вид-во «Будівельник», 1976. – 336 с.

⁸ Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Х.: Фолио, 1998. – 337 с.;

Кодин В. А., Ерошкина Е. А. Храмы Слобожанщины... – 184 с.;

Ібрагімова А. Р., Дюкарев В. П. Твій храм. – Х.: Факт, 2005. – 232 с.

⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України... – С. 176.

¹⁰ Сумцов М. Ф. Слобожане. – Х.: Акта, 2002. – С. 22.

¹¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України... – С. 176.

¹² Там само. – С. 146.

¹³ Терновецкий Н. Храмостроительство в Харьковской епархи (середина XVII – начало XX вв.) // Віра і розум. – 2001. – № 2. – С. 206.

¹⁴ Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков... – С. 54.

¹⁵ Парамонов А. Ф. Харьков. Харьковская область. – Х.: Библекс, 2008. – С. 48.

¹⁶ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура... – С. 7.

¹⁷ Новгородов В. Е. Харьковский Свято-Покровский монастырь // Віра і розум. – 2000. – № 1. – С. 153.

¹⁸ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура... – С. 6.

¹⁹ Там само. – С. 10.

²⁰ Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы... – С. 12.

²¹ Там само. – С. 13.

²² Кодин В. А., Ерошкина Е. А. Храмы Слобожанщины... – С. 7.

- ²³ Ібрагімова А. Р., Дюкарев В. П. Твій храм... – С. 103.
- ²⁴ Там само. – С. 113-114.
- ²⁵ Фомин П. Г. Церковные древности Харьковского края... – С. 174.
- ²⁶ Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее. – Х.: Типография Адольфа Даре, 1902. – С. 98.
- ²⁷ Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание... – Т. 1. – С. 124.
- ²⁸ Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее... – С. 85, 109.
- ²⁹ Там же. – С. 103.
- ³⁰ Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание... – Т. 1. – С. 130.
- ³¹ Ібрагімова А. Р., Дюкарев В. П. Твій храм... – С. 102.
- ³² Там само. – С. 107-108.